ANNALES
UNIVERSITATIS MARIAE CURIE-SKŁODOWSKA
LUBLIN - POLONIA
VOL. XLVIII SECTIO G 2001

Zakład Teorii Organizacji i Kierownictwa

ROMAN TOKARCZYK

Przymus a prawo

Coercion and law

SFORMUŁOWANIE PROBLEMU

Analiza wzajemnych relacji przymusu i prawa wymaga najpierw sprecyzowania treści obu tych pojęć. Pojęcie „przymus" jest bardzo rozległe i występuje w wielu formach. Natomiast pojęcie „prawo" jest wieloznaczne; dla potrzeb naszej analizy posługujemy się wyłącznie jurydycznym pojęciem prawa.

Rozległość pojęcia przymusu wynika z jego usytuowania w licznej rodzinie powiązanych ze sobą pojęć, ukazujących oddziaływanie jednego podmiotu na drugi podmiot. W rodzinie tej najszerszy zasięg posiada pojęcie wpływu umyślnego, odróżniane od niezwiązanego z przymusem pojęcia wpływu nieumyślnego. Wpływ umyślny, utożsamiany często z władzą, przybiera formy siły, manipulacji, perswazji i autorytetu. Siła objawia się jako siła fizyczna albo siła psychiczna. Siła fizyczna może się przejawiać poprzez przemoc i nieprzemoc. Siła psychiczna to głównie groźba. Autorytet odwołuje się do różnych czynników, zwłaszcza przymusu, inspiracji, prawowitości (legitymacji), kompetencji, wzorów osobowych[1].

Pojęcie prawa, nawet zawężonego do jego sensu jurydycznego, nie jest jednoznaczne. Odmienny sens nadają prawu poszczególne doktryny prawne, silniej lub słabiej podkreślające znaczenie przymusu w prawie. Według doktryn prawa natury przymus prawny zależy od źródła prawa – natury Boga, natury człowieka, natury społeczeństwa. W świetle doktryn pozytywizmu prawniczego,

[1] Jest to moja zmodyfikowana propozycja zaczerpnięta z D. H. Wrong: *Power. Its Forms, Bases and Uses*, Harper Colophon Books 1980, s. 24.

przymus prawny utożsamiany jest zwykle z przymusem państwowym. Zgodnie z psychologicznymi doktrynami prawnymi, przymus prawny jest szczególną odmianą nakazu wewnętrznego wynikającego z psychiki człowieka. Wreszcie stosownie do socjologicznych doktryn prawnych, przymus prawny jest nakazem zewnętrznym wobec psychiki człowieka, wynikającym z jego socjalizacji. Doktryny prawa natury eksponują głównie przymus wewnętrzny albo psychologiczny, zaś doktryny pozytywizmu prawniczego przede wszystkim przymus zewnętrzny albo socjologiczny[2].

Relacje wzajemne przymusu i prawa są nadzwyczaj wielowymiarowe i skomplikowane. Każda forma przymusu, jak i formy jego form, pozostają w wielorakich relacjach z różnymi rodzajami prawa – naturalnego, stanowionego, zwyczajowego, powszechnego (*common law*). Relacje przymusu i prawa na płaszczyźnie myślowej układają się odmiennie od ich relacji na płaszczyźnie rzeczywistości. W rzeczywistości pretendujące do jednoznaczności dystynkcje myślowe załamują się w różnorodnych splotach idei i faktów, powinności i bytu, wartości i ocen, możliwości i realiów, celów i środków.

OPISYWANIE PRZYMUSU

Przymus (ang. – *coercion*, fr. – *constrainte*, niem. – *zwang*, ros. – *принуждение*) wywodzi się od łacińskiego słowa *coercere* – otaczać, oblegać, okrążać. Rodzina słów pochodzących od *coercere* charakteryzuje więc ograniczenia sytuacyjnej możliwości ludzkiego działania w przestrzeni[3].

Przymus jest międzyludzką relacją przymuszającego z przymuszanym, kierowanych określonymi motywami. Gdy przymuszający zawsze oczekuje jakiegoś dobrodziejstwa powstałego w rezultacie wymuszonego działania lub zaniechania przymuszanego, to przymuszany, z reguły, działa z obawy przed zagrożeniem szkodą. Gdy przymuszający zakłada czyjś sukces, przymuszany godzi się z własną porażką.

Przymus stwarza dla przymuszanego sytuację przymusową, spowodowaną czynnikami obiektywnymi albo czynnikami subiektywnymi. Czynniki obiektywne zmuszają przymuszanego do określonego zachowania samą „logiką sytuacji", w rezultacie przebiegu pewnych zdarzeń, bez istnienia bezpośredniej interwencji nieokreślonego wówczas przymuszającego. Natomiast czynniki subiektywne, występujące w sytuacji przymusowej, wskazują wprost na istnienie określonego podmiotu przymuszającego – osoby, grupy osób, instytucji, organizacji etc.

---

[2] Por. R. Tokarczyk: *Filozofia prawa*, wyd. VI, Lublin 2000, s. 163 i n.

[3] Różne aspekty problematyki przymusu omawia zbiorowe dzieło *Coercion*, ed. by J. Roland Pennock and John W. Chapman, Chicago–New York 1972.

Przymuszany, znajdując się w sytuacji przymusowej, dokonuje pewnej kalkulacji myślowej polegającej na porównaniu konsekwencji zastosowania się do woli przymuszającego z konsekwencjami niezastosowania się do niej. Konsekwencje te wyrażają się sytuacyjnym wachlarzem sankcji negatywnych – kar albo sankcji pozytywnych – nagród. Rodzaj sankcji adresowanej do przymuszanego zależy w zasadzie od wartości moralnej i prawnej celu zachowania wymuszonego na przymuszanym przez przymuszającego. Należy jednak pamiętać o możliwości podwójnego niejako owego wartościowania i sankcjonowania zachowania zarówno przymuszanego, jak i przymuszającego. Z jednej strony przymuszanego przez przymuszającego, z drugiej zaś strony przymuszanego i przymuszającego przez jakiś podmiot trzeci, np. sąd.

Przymuszanie polega więc na interakcjach świadomości i woli przymuszającego ze świadomością i wolą przymuszanego. Sama świadomość przymuszającego nie wystarcza dla wywierania przymusu na przymuszanego, niezbędne jest jej wsparcie wolą przymuszenia. Sama też świadomość przymuszanego, że znajduje się w sytuacji przymusowej, nie wystarcza dla zaistnienia przymusu. Dopiero zachowanie przymuszanego wbrew swej woli, pod wpływem świadomości i woli przymuszającego, wskazuje na realizację przymusu.

Przymus zrealizowany ma znaczenie faktu dokonanego z powodzeniem. „To znaczy można powiedzieć, że S_1 zmusił S_2 wtedy i tylko wtedy, gdy S_1 z powodzeniem przyczynił się do tego, iż S_2 wykonał czyn, którego w innym przypadku by nie wykonał, albo S_1 przyczynił się do tego, że S_2 nie wykonał czynu, którego by w innym przypadku dokonał. Jeżeli więc S_1 usiłował, ale nie udało mu się wpłynąć na zachowanie się S_2, nie można powiedzieć, że S_1 zmusił S_2"[4].

Przymus, najogólniej rzecz wyrażając, oznacza narzucenie zewnętrznej regulacji przymuszającego w celu kontrolowania zachowań przymuszanego poprzez użycie wpływu umyślnego, utożsamianego często z władzą, objawiającą się za pośrednictwem siły, manipulacji, perswazji, autorytetu w ich ogólnych albo bardziej szczegółowych przejawach. Jako takie narzucenie zewnętrznej regulacji przymuszającego, przymus zawsze ogranicza swobodę (*liberty*) lub wolność (*freedom*) przymuszanego. Ogólne pytanie dotyczące zarówno swobody i wolności, jak i przymusu brzmi następująco: czy wszystkie ograniczenia swobody i wolności są przymusem, czy też tylko niektóre ich rodzaje i stopnie natężenia. Na pytanie to dają odpowiedź różne koncepcje rozgraniczające przymus moralny od przymusu niemoralnego, przymus prawny od przymusu bezprawnego, przymus dobroczynny od przymusu złoczynnego.

Przymus, jako środek regulacji i kontrolowania zachowań ludzkich, zawsze zakłada nierówność sił fizycznych albo/i psychicznych, przymuszającego i przymuszonego; ten pierwszy ma przewagę nad tym drugim. Jeśli przewaga ta znajduje oparcie w normach moralnych albo/i normach prawnych, przymus jest

[4] A. S. Goldman: *A Theory of Human Action*, Prentice Hall 1970, s. 217.

legitymizowany, moralny, prawny, jeśli nie – wręcz przeciwnie. W świetle niektórych doktryn prawa natury tak jak nierówność ludzi, z wielu różnych punktów widzenia, jest czymś naturalnym, oczywistym, tak naturalne i oczywiste jest istnienie przymusu wynikające z tej nierówności.

Przymus, podobnie jak ubóstwo, towarzyszył ludzkości zawsze. Każda realistyczna koncepcja społeczeństwa podkreśla nieuchronność konfliktów społecznych wyzwalających często przemoc i konieczność ich łagodzenia przymusem. Jak dotychczas, tylko w wyspekulowanych, utopijnych koncepcjach społeczeństwa nie istnieją konflikty, toteż zakłada się w nich niekiedy brak potrzeby stosowania przymusu. Jak stwierdził jednak John Herz, „przymus jest prawem życia, a społeczeństwo bez przymusu jest nieosiągalne"[5]. Przymus występuje w każdym systemie społecznym poprzez socjalizację rodzinną, edukacyjną, kościelną, normatywną, polityczną i ekonomiczną, wymuszając pożądany konformizm zachowań ludzkich. Nawet tzw. „wolne społeczeństwa" w jakimś stopniu wymuszają podporządkowanie zachowań ludzkich „tyranii opinii publicznej" i „woli większości politycznej".

Różni myśliciele podkreślali różne cechy przymusu. Machiavelli i Bodin uznawali przymus za konieczność społeczną, niezbędną do okiełznania egoistycznych instynktów ludzkich. Rousseau upatrywał istotę przymusu w osobistej zależności cywilizowanego człowieka od miasta, zaś Hegel w zależności człowieka od państwa. Yves Simon ukazał przymus w opozycji do stanu dobrowolności i procesu perswazji. Harold Laswell i Abraham Kaplan przeciwstawiali przymus wolnemu wyborowi, identyfikując sprawowanie władzy ze stosowaniem przymusu. Według Carla Friedricha przymus jest przeciwieństwem zgody (*consent*). John W. Meaney definiował przymus jako czynnik zewnętrzny, w odróżnieniu od czynnika wewnętrznego – motywacji zachowań ludzkich. Wreszcie Hans Kelsen uznawał przymus za technikę motywacji pośredniej osiągania posłuszeństwa w zachowaniach ludzkich, odmienną od techniki motywacji bezpośredniej. Zdaniem Kelsena, jeśli istnieje idea normy skłaniającej do jej przestrzegania, istnieje też przymus[6].

PRZYMUS A WOLNOŚĆ

Przymus i wolność są ze sobą nierozłącznie powiązane; to dwie strony tej samej monety. Są to jednakże strony zasadniczo różne. Przymus, jako przejaw władzy, uzewnętrznia się w zachowaniach ludzi. Wolność natomiast jest warunkiem uzewnętrznienia tych zachowań. Skrajny przymus, zwany przemocą, całkowicie unicestwia wolność, a więc możliwość dobrowolnych zachowań ludzi.

[5] J. Herz: *International Politics in the Atomic Age*, New York 1959, s. 96 i n.

[6] Poglądy różnych myślicieli na temat przymusu omówił M. A. Weinstein: *Coercion, Space, and the Modes of Human Domination*, [w:] *Coercion*, s. 63 i n.

Pełna zaś wolność zakłada brak jakiegokolwiek przymusu. Tylko więc w swoich skrajnościach przymus i wolność są wobec siebie przeciwieństwami. W innych przypadkach współistnieją ze sobą w dialektycznych związkach. Wolność może być opisywana zakresami przymusu, przymus zakresami wolności.

Przymus należy do form sprawowania władzy, która może niekiedy służyć poszerzaniu wolności. Relacja ta nie jest wszakże jednoznaczna, zwłaszcza po rozróżnieniu wolności wewnętrznej – psychologicznej od wolności zewnętrznej – socjologicznej. Pełnia wolności, raczej hipotetyczna niż rzeczywista zarówno w sferze psychologicznej, jak i sferze socjologicznej, oczywiście zakłada brak jakiegokolwiek przymusu. Ale nawet całkowity brak wolności socjologicznej, tożsamy z istnieniem socjologicznego przymusu, nie eliminuje szansy na przetrwanie nawet pełnej wolności psychologicznej. Tego rodzaju duchowa wolność psychologiczna dawała siłę wybitnym bojownikom do walki o wolność socjologiczną.

Wyrazistość przymusu zaciera się wówczas, gdy przybiera on formy manipulacji lub perswazji. Obie te formy przymusu psychicznego polegają bowiem na wpływie na zachowanie poprzez kontrolowanie treści i ilości informacji. Jest to wpływ nie tyle na wolność aktualną (*actual freedom*), ile wolność potencjalną (*potential freedom*). Podobna, zagrożona wolność potencjalna wchodzi w rachubę, gdy jest rozważana idea „przymusu do wolności" (*forced to be free*). „Zła wolność", w tym wypadku wymuszona na kimś, kto ceni sobie wyżej brak jakiegokolwiek wpływu, nie jest w istocie wolnością. Paralelnie, „dobry przymus" – przymuszanie do czegoś dobrego – nie jest w istocie przymusem. Zarówno przymus, jak i wolność są więc stopniowalne. Usiłowanie, nawet bezskuteczne, wywarcia przymusu jest już chyba jakimś przymusem, przynajmniej przymusem psychicznym, godzącym w wolność wewnętrzną i poprzez nią wolność zewnętrzną.

Pitrim Sorokin opisywał w o l n o ś ć przy pomocy następującego wzoru: Wolność = M/W, w którym M oznacza sumę osiągalnych środków, zaś W wyraża potrzebę albo pragnienia. Zgodnie z tym wzorem, można zwiększyć wolność zarówno poprzez zmniejszenie potrzeb albo pragnień, jak i zwiększenie środków do zaspokojenia tych potrzeb albo pragnień. Założenie, że przymus i wolność są przeciwieństwami, prowadziłoby do innego wzoru: Przymus = W/M, nie mającego jednak racjonalnego sensu. Miałby natomiast taki sens wzór: Brak wolności = W/M, w którym wzrost przymusu oznaczałby wzrost braku wolności[7].

Przy wartościowaniu zarówno przymusu, jak i wolności kluczową rolę odgrywa równość. Jeśli równość ludzi jest wartością, przymus prowadzący do ich określonej nierówności jest złem, tak jak wolność wiodąca ich do określonej równości jest dobrem. Wysoka ocena wolności jednostki ludzkiej, prowadzącej

[7] Por. J. R. Pennock: *Coercion: An Overview*, [w:] *Coercion...*, s. 8 i n.

ją do określonej równości jako dobra, jest jednocześnie niską oceną przymusu godzącego w wolność i równość, a więc przymusu jako zła – nierówności. Owo powiązanie pozytywnej oceny wolności i równości z negatywną oceną przymusu i nierówności można ilustrować na przykładach możliwych układów stosunków międzyludzkich: jednostka–jednostka, jednostka–grupa, grupa–grupa. Pojęciem „grupa" oznaczamy tutaj także wszystkie możliwe organizacje, łącznie z organizacją państwową.

Nie tylko przymus wywierany na jednostki, pod jakimiś względami równe sobie, naruszający ową równość, odczuwany jest jako zło. Także przymus grupowy, zwłaszcza przymus państwowy, realizowany poprzez przymus prawny albo/i przymus bezprawny, bywa odczuwany *ceteris paribus* jako nie zawsze pożądany. W jaki przeto sposób może być ograniczany niepożądany przymus państwowy? Trzy są główne tego sposoby: a) ograniczenie interakcji państwa z obywatelami, b) porozumienia państwa z obywatelami, c) unikanie stosowania przymusu przez państwo. We współczesnych nam czasach ogólny trend dotyczący relacji przymusu państwowego i wolności w stosunkach wewnątrzpaństwowych polega na zmniejszaniu przymusu i poszerzaniu zakresów wolności. Natomiast w stosunkach międzynarodowych wręcz przeciwnie – wzrasta znaczenie przymusu kosztem wolności.

PRZYMUS A PRZESTRZEŃ

Przymus, na swój sposób i w pewnym zakresie, wyraża ludzkie życie w przestrzeni, przebiegające między skrępowaniem a przyzwoleniem, przymusem właśnie a wolnością. W każdym momencie ludzkiego życia oba jego wymiary – przymus i wolność – są współobecne w różnych proporcjach. Tylko w utopijnych spekulacjach może brakować jednego z nich, w realnym życiu występują zawsze oba. Przymus niesie dla człowieka ograniczenie przestrzeni, która z kolei ogranicza przymus. Ograniczenie przestrzeni ma wpływ na poczucie bezpieczeństwa człowieka, ale nie na ograniczenie przymusu przestrzenią. Rodzi bowiem obawę albo nawet strach, że ktoś, naruszając naszą przestrzeń dla realizacji własnych celów, może nam wyrządzić szkodę lub krzywdę. Przymus to ograniczenie możliwości korzystania z naszej przestrzeni życiowej zgodnie z naszą wolą. Stwarzając sytuację zniewolenia przymusowego, przymus zawęża naszą przestrzeń życiową. Dla prawa oznacza to zadanie skutecznego kontrolowania przestrzeni normami.

Łatwiej definiować przymus w kategoriach kontrolowania wymiernej przestrzeni niż mniej wymiernych ludzkich działań i zaniechań. Owo kontrolowanie przestrzeni bywa opisywane jako rodzaj dominacji woli jednocześnie panującego i przymuszającego nad wolą podporządkowanego i przymuszanego mu w niej. Definiowanie przestrzeni, z uwagi na kontrolne przymuszanie w niej jednych przez drugich, może być wyrażone przy pomocy trojakich zależności:

Po pierwsze, rodzaje przymusu mogą być definiowane zależnie od wyróżnianych typów przestrzeni, które są kontrolowane. Wyróżniane są różne typy przestrzeni: intymna i osobista, prywatna i publiczna, jednostkowa i grupowa, społeczna i polityczna, świecka i religijna, naturalna i kulturowa. Każdy z tych wyróżnionych typów przestrzeni cieszy się inną ochroną prawną wymuszaną przymusem.

Po drugie, rodzaje przymusu mogą być definiowane zależnie od typów działań ograniczających przestrzeń lub wymuszających zachowania w przestrzeni. Określony typ przestrzeni wymaga określonych typów zachowań, polegających na stosowaniu przymusu. W przestrzeni intymnej, osobistej, prywatnej, jednostkowej, zachowaniem tego rodzaju jest głównie wkraczanie do niej intruza – *intruzja*. Przestrzeń publiczna, grupowa, społeczna, polityczna, świecka, religijna, ograniczana jest przymusem, gdy istnieją zakłócenia w komunikowaniu się ludzi – słowem, pismem, obrazem. W przestrzeni naturalnej natomiast przymus niesie zagrożenia dla środowiska. Wypieranie symboli aprobowanych przez symbole nieaprobowane jest oznaką istnienia przymusu w przestrzeni kulturowej.

Po trzecie, rodzaje przymusu mogą być definiowane zależnie od typów środków niezbędnych dla ograniczającego kontrolowania przestrzeni. W przestrzeni intymnej, osobistej, prywatnej, jednostkowej głównym środkiem przymusu pozostaje znowu *intruzja*. Natomiast w przestrzeni publicznej, grupowej, społecznej, politycznej, świeckiej, religijnej środki przymusu sprowadzić można do oddziaływania określonej siły psychologicznej albo/i siły fizycznej, stosowanych zarówno przez władze rządowe, jak i siły antyrządowe. Może to być tylko zastraszenie zastosowaniem siły albo/i jej zastosowanie. Może to być przymus ograniczający korzystanie z uprawnień albo/i przymus wykonywania obowiązków. W przestrzeni naturalnej przymus może się objawiać stosowaniem środków szkodliwych dla środowiska. Przestrzeń kulturowa może doznawać ograniczania zarówno kontrolowanym przymusem cenzury, jak też zastraszeniem i wymuszeniem w zakresie kulturowych symboli.

Oceny wspomnianych rodzajów przymusu zależą w prawie głównie od przyjmowanych koncepcji sprawiedliwości. Przymus może być uzasadniony, jeśli umożliwia osiąganie prawa sprawiedliwego, które poszerza zakresy dostępności do określonego rodzaju przestrzeni, czy też – tym bardziej – do wszystkich ich rodzajów. Przymus może także być uzasadniony, gdy ma na celu utrzymanie organizacji, która dostarcza dóbr i usług niezbędnych do zaspokojenia określonych potrzeb. Przymus tego rodzaju można utożsamić z wolnością.

RODZAJE PRZYMUSU

Zależnie od przyjmowanych kryteriów, można wyodrębnić wiele rodzajów przymusu. Z uwagi na główne kryterium podmiotowego i przedmiotowego zakresu przymusu odróżniam przymus w sensie szerokim od przymusu w sensie wąskim.

Ten pierwszy – przymus w sensie szerokim, obejmuje wszelkie przejawy wpływu umyślnego – jako najszerszej kategorii ukazującej oddziaływanie jednego podmiotu na drugi podmiot. W szczególności wpływ umyślny może się przejawiać poprzez siłę (moc), manipulację, perswazję i autorytet. Siła (moc) może przybierać formę siły (mocy) fizycznej dzielonej na przemoc i nieprzemoc albo formę siły (mocy) psychicznej. Z kolei autorytet przejawia się w formie: przymusu, inspiracji, prawowitości, kompetencji i wzorów osobowych.

Ten drugi – przymus w sensie wąskim – jako przejaw autorytetu i władzy wywodzi się z wpływu jako przymusu w sensie szerokim. Przymus w sensie węższym, zależnie od rodzaju norm, z których wynika, nabiera charakteru przymusu politycznego, przymusu prawnego, przymusu administracyjnego, przymusu ekonomicznego, przymusu moralnego. Jeśli wszystkie te normy potraktujemy łącznie, jako źródła przymusu, można mówić o przymusie normatywnym. Jeśli do przymusu normatywnego dodamy przymus pochodzący z innych nienormatywnych wzorów kultury, wskażemy na ugruntowaną podstawę do wyróżnienia przymusu kulturowego.

Oddziaływanie przymuszającego na ciało przymuszanego stwarza grunt do wyróżnienia przymusu fizycznego, zaś takie oddziaływanie na psychikę pozwala mówić o przymusie psychicznym. Pierwszy rodzaj przymusu może głównie nabierać charakteru przymusu zewnętrznego, bezpośredniego, jawnego, impulsywnego, drugi zaś przede wszystkim charakteru przymusu wewnętrznego, pośredniego, ukrytego, kompulsywnego. Przymus wewnętrzny może niekiedy polegać na zmuszaniu się do czegoś, wbrew własnej woli, na przykład do uśmiechu, do jedzenia, a więc nie istnieje wówczas podmiot przymuszający.

Wszystkie wspomniane odmiany przymusu fizycznego i przymusu psychicznego mogą nabierać różnego natężenia, sytuowanego na jakiejś wyobrażonej skali od jakiegoś minimum do jakiegoś maksimum. W języku potocznym mówi się o przymusie małym i przymusie wielkim. Systemy normatywne, głównie systemy prawne, maksymalny przymus fizyczny nazywają przymusem absolutnym (*vis absoluta*), w odróżnieniu od względnego przymusu psychicznego (*vis compulsiva*).

Liczba podmiotów związanych ze sobą sytuacją przymusową stwarza kryterium do odróżnienia przymusu jednostkowego od przymusu grupowego (organizacyjnego, państwowego). Przy czym owa jednostkowość albo grupowość może się odnosić do jednego albo obu podmiotów związanych ze sobą sytuacją przymusową. Możliwe są przeto następujące układy relacji podmiotu

przymuszającego i podmiotu przymuszanego: jednostka–jednostka, jednostka–grupa, grupa–jednostka, grupa–grupa. Oczywiście, rodzaj układu relacji może, ale nie musi, przesądzać o natężeniu przymusu zarówno w przymuszaniu przez przymuszającego, jak też uległości temu przymuszanego.

Kryterium czasu pozwala wyodrębnić dwie przeciwstawne pary rodzajów przymusu: przymus aktualny i przymus potencjalny oraz przymus sytuacyjny i przymus ciągły (permanentny). Przymus aktualny, doraźny jest przymusem realizowanym, ale jeszcze nie dokonanym w pełni. Przymus potencjalny to przymus domniemany, możliwy do zastosowania w przyszłości. Przymus aktualny może się na przykład przejawiać w realizacji orzeczenia sądowego, natomiast przymus potencjalny zawiera na przykład każda norma prawna usankcjonowana przymusem. Przymus sytuacyjny odznacza się wyraźnymi granicami w czasie, określającymi jego początek i kres. Przymus permanentny ma swój wyraźny początek, ale nie wiadomo jeszcze, kiedy nastąpi jego kres. Ten pierwszy jest, na ogół, bardziej krótkotrwały niż ten drugi.

Kryterium zewnętrznej oceny relacji przymuszającego i przymuszanego może uzasadniać rozróżnienie przymusu obiektywnego od przymusu subiektywnego. Ocena ta może wskazywać, że przymuszany rzeczywiście znajdował się w sytuacji przymusowej; wówczas ma miejsce przymus w sensie obiektywnym. Jednakże ocena tego rodzaju może także wskazywać, że – realnie rzecz biorąc – nie było sytuacji przymusowej, lecz tylko jej urojenie w świadomości potencjalnie przymuszanego; wtedy właśnie występuje przymus w sensie subiektywnym. Oczywiście, przymus subiektywny może niekiedy powodować skutki tożsame z przymusem obiektywnym.

Opierając się na kryterium uzasadnienia przymusu, można wyodrębnić kilka dość oczywistych jego przeciwstawnych par: przymus legitymowany–przymus nielegitymowany, przymus prawny–przymus bezprawny, przymus formalny–przymus nieformalny, przymus publiczny–przymus prywatny, przymus państwowy–przymus międzynarodowy, przymus pozytywny–przymus negatywny.

PRZYMUS PRAWNY

W oparciu o kryterium legalności przymusu wszystkie formy przymusu w sensie szerokim można podzielić na dwie grupy: legalnego przymusu prawnego i nielegalnego przymusu bezprawnego. Zdecydowana większość tych form ma charakter legalny, toteż należy do grupy przymusu prawnego. Jedynie przemoc i groźba nie mają charakteru legalnego, tworzą więc grupę przymusu bezprawnego.

Przymus prawny, wyrażając to najogólniej, tworzą wszystkie legalne, prawnie określone środki, zmuszające adresatów prawa do jego przestrzegania.

Środki te określa państwo, przez co przymus prawny nabiera jednocześnie charakteru przymusu państwowego. Środkami przymusu prawnego, i jednocześnie przymusu państwowego, są różnego rodzaju sankcje stosowane przez państwowe organy wymiaru sprawiedliwości w przypadkach naruszania obowiązującego prawa przez jego adresatów.

Przymus prawny określany jest relacją państwa, jako podmiotu przymuszającego, z obywatelami – adresatami prawa jako podmiotami przymuszanymi do przestrzegania prawa. Obywatele znajdują się permanentnie w sytuacji potencjalnego przymusu prawnego. Dopóki prawo jest przestrzegane, możliwość zastosowania przymusu prawnego przez państwo jest jedynie zagrożeniem potencjalnym. Zagrożeniu temu przypisywana jest wszakże doniosła funkcja prewencyjna – zapobiegania naruszaniu prawa. Dopiero dokonane naruszenie prawa stwarza uzasadnienie dla faktycznej realizacji przymusu prawnego przez państwowe organy wymiaru sprawiedliwości.

Główna funkcja przymusu prawnego przejawia się w zapewnieniu prawu skuteczności zarówno w sferze psychologicznej, jak i behawioralnej adresatów prawa. Psychologiczna skuteczność przymusu prawnego polega na poczuciu powinności postępowania adresatów prawa, zgodnie z nakazami i zakazami prawa. Natomiast behawioralna skuteczność przymusu prawnego ma miejsce, gdy adresaci prawa rzeczywiście postępują zgodnie z nakazami i zakazami prawa. Trudno byłoby zawsze jednoznacznie określić przyczyny rozbieżności między psychologiczną a behawioralną skutecznością przymusu prawnego. Rozbieżności te mogą jednak uzewnętrzniać się głównie dwojako: skutecznością psychologiczną i nieskutecznością behawioralną, nieskutecznością psychologiczną i skutecznością behawioralną. Jak łatwo zauważyć, skuteczność psychologiczna przymusu prawnego nie musi prowadzić do skuteczności behawioralnej, a nieskuteczność psychologiczna do jego nieskuteczności behawioralnej.

Rozważania nad rolą przymusu w prawie, snute w dziejach myśli ludzkiej, tworzą wyraźne trzy różne grupy. Pierwsza grupa tych rozważań, zawarta przede wszystkim w koncepcjach umowy społecznej, minimalizuje rolę przymusu w prawie, jego skuteczność kojarząc z innymi nieprzymusowymi środkami wpływu. Druga grupa, mająca swój rodowód w koncepcjach prawa naturalnego, ani – nie nie docenia, ani – nie przecenia roli przymusu w prawie; znaczenie przymusu prawnego w procesach przestrzegania prawa harmonizuje ze znaczeniem sankcji innych norm, szczególnie poczucia moralnego, niekiedy też głosu sumienia wynikającego z wiary religijnej. Wreszcie trzecia grupa rozważań, związana z koncepcjami pozytywizmu prawniczego nad rolą przymusu w prawie, maksymalizuje jego znaczenie w procesach przestrzegania prawa. Według nich „siła tworzy prawo", „siła jest prawem". Pierwsza grupa wspomnianych rozważań pozostaje w zgodzie ze skrajnie liberalnymi modelami państwa, druga z umiarkowanie liberalnymi, a trzecia z autorytarnymi czy też wręcz totalitarnymi jego modelami.

Dzieje ustrojów państwowych są zarazem dziejami zmiennego natężenia przymusu państwowego, realizowanego głównie przy pomocy przymusu prawnego. Głównie, ponieważ przymus państwowy sięga niekiedy również po środki przymusu bezprawnego. Jeśli w liberalnych ustrojach państwa prawo jest pojmowane jako rezultat połączenia zgody społecznej (umowy, konsensusu, porozumienia) z przymusem państwowym, istnieje w nich stały problem właściwej relacji owej zgody z owym przymusem – ich równowagi. Osiągnięcie trwałej równowagi zgody z przymusem można wszakże traktować jedynie jako pewien nierealny, nieosiągalny chyba ideał. W rzeczywistości społeczno-ustrojowej można mówić co najwyżej o relacji dynamicznej, bardziej lub mniej zbliżonej do równowagi zgody społecznej z przymusem państwowym.

Natężenie przymusu prawnego uwarunkowane jest głównie formą ustroju państwowego. Jest ono najmniejsze w ustrojach skrajnie liberalnych, średnie w ustrojach umiarkowanie liberalnych i największe w ustrojach autorytarnych oraz totalitarnych. W każdym jednakże z tych ustrojów występuje podobne zróżnicowanie gałęzi prawa, w odpowiednich proporcjach, pod względem stopnia natężenia przymusu prawnego. Gałęzie prawa publicznego (np. prawo konstytucyjne, administracyjne, karne) regulują zachowania adresatów prawa jednostronnie, jedynie od strony interesu publicznego reprezentowanego przez państwo, a więc z dużym nasileniem przymusu prawnego. Natomiast gałęzie prawa prywatnego (np. prawo cywilne, handlowe, pracy) układają stosunki między adresatami prawa na zasadzie dwustronnych umów równoprawnych partnerów, toteż przymus prawny znajduje w nich zastosowanie tylko w przypadkach niedotrzymywania warunków tych umów.

W sferze psychologicznej stopień natężenia przymusu prawnego, nawet tych samych norm, może być jednak odczuwany odmiennie przez różnych ludzi – adresatów prawa, zróżnicowanych pod względem wrażliwości na przymus. Zależy to z jednej strony od zgodności norm prawnych z aprobowanymi innymi normami, głównie moralnymi, z drugiej zaś strony od internalizacji tych innych norm w psychice adresatów prawa. Im większa internalizacja tych innych norm, tym mniejsze na ogół poczucie przymusowości zgodnych z nimi norm prawnych. Faktyczna, dobrowolna aprobata norm prawnych, zgodnych z normami moralnymi, obejmuje niejako swoim zakresem formalną przymusowość prawa. Tak więc logiczna analiza wskazuje, że obowiązują normy faktycznie i formalnie dobrowolne, faktycznie przymusowe i formalnie dobrowolne, faktycznie i formalnie przymusowe.

Przytoczmy jeszcze nieco przykładów przymusu prawnego, zaczerpniętych z różnych gałęzi prawa[8].

Prawo konstytucyjne niektórych krajów legalizuje przymus wyborczy (ang. *compulsory voting*) jako prawny obowiązek uczestniczenia obywateli w wybo-

[8] Przykłady te zaczerpnąłem z *Black's Law Dictionary*, West Publishing Co 1990.

rach. Dość powszechny jest w świecie przymus szkolny (ang. *compulsory attendance*), w sensie prawnego obowiązku uczęszczania do szkoły do określonego wieku. Coraz węższy natomiast zasięg w świecie ma przymus służby wojskowej – obowiązkowa służba wojskowa zastępowana jest bowiem dobrowolną, kontraktową służbą wojskową.

Prawo administracyjne zna wiele środków bezpośredniego przymusu administracyjnego (np. eksmisja, doprowadzenie siłą do szczepień ochronnych) i pośredniego przymusu administracyjnego (np. grzywna, egzekucja z wynagrodzenia za pracę, z rachunków bankowych i z innych wierzytelności).

Prawo cywilne posługuje się niekiedy przymusową sprzedażą lub przymusowym kupnem (ang. *compulsory sale or purchase*).

Większości prawodawstw świata znane są przymusowe ubezpieczenia (ang. *compulsory insurance*), przymusowe licencje (ang. *compulsory licence*), przymusowe ujawnienia (ang. *compulsory disclousure*), np. dochodów urzędników publicznych.

W prawie rodzinnym uregulowane jest tzw. przymusowe położenie – jako niekorzystna sytuacja osoby, powodująca niemożliwość zaspokojenia potrzeb życiowych własnych i/albo rodziny. Także prawo rodzinne reguluje warunki przymusowego odebrania dziecka osobom pozbawionym władzy rodzicielskiej lub władzy opiekuńczej. Na podstawie norm tego prawa orzekane bywa przymusowe wysłanie alkoholika, narkomana lub chorego na AIDS na leczenie.

Od wielu stuleci w prawie krajowym i prawie międzynarodowym obowiązuje różnie regulowany przymus drogowy. Utrwalona jest też w tym prawie instytucja przymusowego wydalenia (ang. *compulsory removal*) np. osoby w drodze ekstradycji albo statku z wód przybrzeżnych.

Liczne bywają regulacje przymusu prawnego w prawie procesowym. Przymus procesowy (ang. *compulsory process*) to proces, w którym osoba musi uczestniczyć, najczęściej w charakterze świadka pod groźbą kary grzywny, aresztu, przymusowego doprowadzenia do sądu. Przymusowy arbitraż (ang. *compulsory arbitration*) ma miejsce, gdy zgoda jednej ze stron jest wymuszona regulacjami prawnymi, np. w stosunkach pracy pracowników z prawodawcami publicznymi. Przymus adwokacki polega na obowiązkowym zastępstwie strony przez adwokata przed sądem. Przymusowe odrzucenie powództwa (ang. *compulsory nonsuit*) przejawia się w nieodwracalnym odrzuceniu powództwa przez sąd. W wymiarze sprawiedliwości, obok najsurowszych kar (np. śmierci, więzienia, robót przymusowych), dość często wymierzane są przymusowe zapłaty (ang. *compulsory payment*) np. opłat sądowych, opłat administracyjnych, zobowiązań prawnych, podatków, zasiłków, alimentów etc.

PRZYMUS BEZPRAWNY

Przymus w sensie szerokim obejmuje jego formy nieregulowane prawem, nieinteresujące nas szerzej tutaj, i regulowane prawem. Formy przymusu regulowanego prawem tworzą dwie różne grupy – przymus prawny i przymus bezprawny. Głównymi formami przymusu bezprawnego jest przemoc (ang. *violence*) i groźba (ang. *compulsion*). Ze względu na duże zamieszanie w rozgraniczaniu pojęć „przymus", „przemoc", „groźba", występujących w różnych formach, nawet ich definiowanie jest przedmiotem licznych kontrowersji[9].

W definicjach przemocy na ogół przyznaje się, z semantycznego i logicznego punktu widzenia, że jest ona pojęciem węższym w porównaniu z przymusem. Natomiast stwierdzenia utrzymujące, że przemoc jest środkiem realizacji przymusu jako celu, napotykają trudności, gdy – niekiedy – przemoc jest jednocześnie środkiem i celem (np. tzw. „bezsensowna przemoc", „przemoc ekspresyjna"). Dość trafne jest natomiast założenie, że przemoc, należąc do form przymusu, odróżnia się od innych jego form szczególnie wysokim stopniem natężenia – brutalizacją i agresją zachowania. Celem brutalizacji i agresji jest wyrządzenie jakiejś szkody ofierze przemocy. Przymus staje się przemocą, gdy jego celem lub skutkiem jest świadome niszczenie mienia, zastraszanie, bezprawne uwięzienie, skrępowanie, okaleczenie, zabijanie.

Definicje prawne, mimo wspomnianych trudności, uznają przemoc i groźbę za podstawowe środki przymusu bezprawnego jako celu. Normy prawne, uwzględniając ludzką skłonność zarówno do zgody, jak i przymusu, dla umożliwienia współpracy społecznej określają stopnie dopuszczalnego przymusu, rozgraniczając przymus prawny od przymusu bezprawnego. W praktyce wymiaru sprawiedliwości legalny, ale nie zawsze akceptowany przez społeczeństwo przymus prawny zmaga się z przymusem bezprawnym – nielegalnym, ale niekiedy zyskującym aprobatę społeczną. „Wymiar sprawiedliwości skazałby się na jałowość, gdyby sądził bez wymierzania kary. Karząc zaś bez sądzenia zamknąłby się w przemocy. Zarówno ci, co chcą odebrać mu miecz, jak i ci, co chcą zachwiać jego wagę, mają jedną wspólną cechę: zawiązane oczy"[10].

Przemoc polega na przymuszeniu jednostki lub grupy, jako ofiary przemocy – siłą, bronią, groźbą – do działania bezprawnego wbrew ich woli. Dla stwierdzenia przemocy aktualna, widoczna i skuteczna siła powinna być na tyle duża, że ofiara nie jest zdolna do jej przezwyciężenia własnym oporem. Przemoc zakłada więc dużą dysproporcję sił między stosującym przemoc a jej ofiarą. W tym sensie przemoc jest określoną relacją sił między dwoma podmiotami – jednostką a jednostką, jednostką a grupą, grupą a grupą. Przemoc jest relacją głównie międzyludzką, toteż tylko niekiedy mówi się o przemocy człowieka

[9] Tak trafnie P. Braud: *Rozkosze demokracji*, Warszawa 1995, s. 131 i n.

[10] A. Peyrefitte: *Wymiar sprawiedliwości*, Warszawa 1987, s. 222.

wobec zwierzęcia. W odróżnieniu od stwierdzania istnienia przymusu wewnętrznego, nie stwierdza się istnienia przemocy wewnętrznej w człowieku.

Przemoc stanowi odrębne przestępstwo przymusu karnego (np. art. 212.5 amerykańskiego *Model Penal Code*). Jest też ustawowym znamieniem wielu typów przestępstw, charakteryzującym sposób i okoliczności działania przestępnego, subiektywnie ukierunkowanego na osiągnięcie celu w postaci przymusu. Ze strony ofiary przemocy prawo uznaje za istotne znamiona brak jej zgody na przymuszane zachowanie i jej opór. Przemoc jest więc zamachem na wolność decyzji woli ofiary. Jeśli wolność decyzji woli jest przyjmowana przez prawo karne za niezbędny warunek popełniania przestępstwa, to pozbawienie ofiary przemocy takiej wolności decyzji woli nie kwalifikuje jej zachowania jako czynu w rozumieniu prawa karnego. Jest to czyn sprawcy przemocy. Przemoc wyklucza także legalność przymusowego samooskarżenia (ang. *compulsory self-incrimination*), przyznania się do popełnienia przestępstwa pod przymusem.

FORMY PRZEMOCY

Formy przemocy są liczne i różnorodne; przemoc może być: polityczna i społeczna, rewolucyjna i nierewolucyjna, sprawiedliwa i niesprawiedliwa, państwowa i antypaństwowa, stabilizująca i destabilizująca, wewnętrzna i zewnętrzna, fizyczna i psychiczna, bezpośrednia i pośrednia, indywidualna i grupowa, pierwotna i wtórna, codzienna i niezwykła, częściowa i całościowa, zbrojna i niezbrojna, zastępcza i zasadnicza, instrumentalna i autonomiczna, uzasadniona i nieuzasadniona, opisywana i dokonywana. Niektóre ze wspominanych form przemocy są oczywiste i nie wymagają bardziej szczegółowego omawiania.

Przemoc polityczna zmierza do realizacji celów politycznych – przywódców, partii, organizacji, rządu środkami przymusu bezprawnego (np. krwawy przewrót polityczny, terror polityczny, przemoc wojskowa, przemoc policyjna, władza oparta na przemocy, panowanie przemocą). Przemocą społeczną jest wszelka przemoc niemająca charakteru politycznego.

Przemoc rewolucyjna, ze swej istoty, w swym szczególnie wielkim natężeniu może prowadzić do rozlewu krwi. Do najbardziej radykalnych przejawów przemocy rewolucyjnej należy terror fizyczny i terror psychiczny. Przemoc rewolucyjna odznacza się niektórymi cechami innych rodzajów przemocy: politycznej, sprawiedliwej, antypaństwowej, destabilizującej, wewnętrznej, fizycznej, psychicznej, bezpośredniej, pośredniej, grupowej, zbrojnej, zasadniczej, autonomicznej, uzasadnionej i dokonywanej. Przemocą nierewolucyjną jest przemoc nieodznaczająca się cechami przemocy rewolucyjnej.

Przemoc sprawiedliwa najściślej związała się z koncepcjami wojen sprawiedliwych, rewolucji sprawiedliwych i usprawiedliwiającymi przemoc celami religij-

nymi albo celami świeckimi. Najbardziej znane koncepcje wojen sprawiedliwych rozwinęło chrześcijaństwo, natomiast najbardziej rozwiniętą koncepcję rewolucji sprawiedliwych zawiera marksizm. Z punktu widzenia koncepcji wojen i rewolucji sprawiedliwych, zwrócona przeciwko nim przemoc, nawet o charakterze obronnym, jest przemocą niesprawiedliwą.

Przemoc państwowa występuje wówczas, gdy przymus państwowy wykracza poza granice legalności. Kojarzona jest zwykle z terrorem władzy państwowej, szczególnie w okresach tak zwanych stanów nadzwyczajnych, na przykład w okresie stanu wojennego. Odróżnienie przemocy państwowej od przymusu państwowego wskazuje, że nie wszystko co pochodzi od państwa, ma charakter legalny. Przemoc antypaństwowa, w jej najsilniejszym natężeniu, na ogół przybiera formy rewolucji i terroryzmu.

Przemoc wewnętrzna ma charakter wewnątrzspołeczny albo wewnątrzpaństwowy. Przeciwstawiana jest przemocy zewnętrznej wobec społeczeństwa albo państwa. Typowymi przejawami przemocy zewnętrznej jest przemoc wszelkiego rodzaju okupantów – najeźdźców, kolonizatorów, rozbiorców. To o tego rodzaju przemocy mówią słowa polskiego hymnu państwowego: „Co nam obca przemoc wzięła, szablą odbierzemy".

Przemoc fizyczna, odróżniana od przemocy psychicznej, posiada duże znaczenie prawne, zwłaszcza jako tzw. przymus absolutny (łac. *vis absoluta*). Przymus absolutny może być spowodowany tylko przez siłę absolutną – w sensie siły niemożliwej do odparcia. Jako okoliczność wyłączająca swobodę decyzji woli, ma decydujący wpływ na zwolnienie od odpowiedzialności karnej ofiary przemocy fizycznej.

Przemoc psychiczna (łac. *vis compulsiva*) przejawia się przede wszystkim poprzez groźbę. Groźba (ang. *duress*) polega na takim oddziaływaniu grożącego na psychikę zagrożonego, że ten kierowany obawą albo strachem przed poważną szkodą materialną albo/i krzywdą – zranieniem, utratą życia, podejmuje decyzję sprzeczną z jego wolną wolą. Groźba jest przemocą dokonaną na psychice zagrożonego. Przejawia się w przewadze siły psychicznej grożącego nad siłą psychiczną zagrożonego. Uzewnętrznia się najczęściej słowem mówionym albo pisanym, niekiedy tylko zachowaniem się grożącego – jako tzw. groźba konkludentna (domniemana, domyślna).

Niektóre kodeksy karne, na przykład polski, amerykański, odróżniają groźbę bezprawną od groźby karalnej. Groźbą bezprawną jest na przykład groźba majątkowa (ang. *duress of good*), natomiast groźbą karalną na przykład groźba przez zagrożenie (ang. *duress per minus*) – uwięzieniem, zranieniem, śmiercią. Groźba bezprawna – według prawa cywilnego – jest dotknięta wadą oświadczenia woli, zaś groźba karalna może, według prawa karnego, wyłączyć odpowiedzialność karną zagrożonego.

Przemoc zastępcza służy najczęściej wyładowaniu agresji. Jako taka jest jednocześnie środkiem i celem (np. rabunek wandala, pobicie bez powodu,

zabójstwo bez motywów). Jest to przemoc absurdalna. Natomiast przemoc zasadnicza objawia się w dążeniu do osiągnięcia środkami przemocy celu nietożsamego z samą przemocą. Przemoc zastępcza ma charakter przemocy autonomicznej i niezasadniczej, zaś przemoc zasadnicza – charakter przemocy instrumentalnej i uzasadnionej, oczywiście „zimnymi" racjami bezprawnymi.

Przemoc zbrojna to przemoc z użyciem broni, ale z wyłączeniem przemocy o charakterze politycznym – rewolucji i wojen. Przemoc z użyciem broni należy do groźnych i żywo dyskutowanych fenomenów społecznych naszych czasów. Możliwe są dwojakiego rodzaju związki między posiadaniem broni a przemocą bezprawną: a) wpływ nielegalnego posiadania broni na wzrost przemocy bezprawnej, b) wpływ legalnego posiadania broni zarówno na ograniczanie, jak i wzrost przemocy bezprawnej. Wyniki badań tych związków nie są jednoznaczne, potwierdzają jedynie większą skuteczność zarówno przestępczych ataków, jak i obrony przed nimi przy użyciu broni[11].

ŹRÓDŁA PRZEMOCY

Nadzwyczaj rozbieżne poglądy na temat źródeł przemocy można jednak ująć w trzy główne grupy. Do pierwszej należą poglądy upatrujące przemoc w naturze jednostki ludzkiej, do drugiej – w społeczeństwie, a do trzeciej – w obu tych źródłach łącznie.

Poglądy upatrujące źródła przemocy w naturze jednostki ludzkiej oparte są na założeniu, że natura człowieka jest zła ze swej naturalnej istoty albo z powodu niewłaściwej socjalizacji. Pogląd ten przyjęło wielu wybitnych myślicieli, w odróżnieniu od wielu, także wybitnych myślicieli, uznających naturę człowieka za dobrą z natury albo w wyniku socjalizacji. Jak zauważył jeden ze współczesnych myślicieli, podsumowując niejako tego rodzaju poglądy, „słabsze lub silniejsze dążenie do stosowania przemocy stanowi jedną z istotnych cech struktury psychicznej niemal każdego człowieka"[12]. Stanowi cechę naturalną.

Poglądy wskazujące na społeczne źródła przemocy rozciągają się od skrajności upatrywania jej w całym życiu społecznym, po skrajność ograniczenia jej głównego źródła do jednego, określonego segmentu życia społecznego: rodziny, szkoły, kościoła, rządu, prawa, środków masowego przekazu, zwłaszcza telewizji. Ten pierwszy skrajny pogląd, o wszechobecności przemocy w życiu społecznym, przypisuje jej trzy zasadnicze funkcje: 1) samorealizację człowieka, 2) sygnał niebezpieczeństwa, 3) katalizator energii do wykorzystania w ramach konfliktu społecznego. Natomiast ten drugi skrajny pogląd wymaga omówienia poszczególnych, domniemywanych źródeł przemocy.

---

[11] Szerzej por. P. K. Covey, L. Stell: *Gun Control: For and Against*, Boston 1998.

[12] J. Rudniański: *Klasyfikacja, źródła i ocena przemocy w stosunkach międzyludzkich*, [w:] *Przemoc w życiu codziennym*, praca zbiorowa pod red. B. Hołysta, Warszawa 1997, s. 6.

Wskazywanie na rodzinę, jako główne źródło przemocy, pozostaje przedmiotem niesłabnących, i niemożliwych chyba do jednoznacznego rozstrzygnięcia, sporów. Podobne trudności rodzi kojarzenie przemocy z niedoskonałościami oświaty szkolnej młodzieży. W przeszłości Wiktor Hugo wierzył, że otwarcie jednej szkoły prowadzi do zamknięcia jednego więzienia. Obecnie władze niektórych państw czynią coś przeciwnego – zamykają szkoły, a otwierają więzienia.

Dopatrywanie się źródeł przemocy w Kościele, co na pierwszy rzut oka brzmi dość paradoksalnie, nie należy do poglądów odosobnionych. W ich świetle wielkie religie świata, zwłaszcza judaizm, a w ślad za nim chrześcijaństwo i islam, miłość przeciwstawiają różnie wyobrażanej przemocy. W samym jedynie *Starym Testamencie*, jak to policzono, opisano aż 76 aktów przemocy (51 zabójstw, 4 powieszenia, jeden akt kanibalizmu, 6 pobić i uderzeń, 8 uwięzień, dwa akty znęcania się, 4 gwałty). Wielkimi historycznymi manifestacjami przemocy afirmowanej przez Kościoły były wojny religijne, krucjaty, inkwizycja, konkwista. Współczesne Kościoły dopiero przystępują, z niemałymi oporami, do wymazywania swych win z przeszłości[13].

Trafne jest spostrzeżenie, że łatwiej wyjaśnić źródła przemocy ze strony rządu niż tej skierowanej przeciwko rządowi. Rząd sięga po przemoc w reakcji na zagrożenia dla swej polityki i siebie samego. Natomiast przemoc skierowana przeciwko rządowi wyjaśniana jest przy pomocy trzech teorii: a) frustracji, b) względnego pozbawienia, c) sprawiedliwego oburzenia. Ludzie ograniczeni w swych możliwościach są sfrustrowani, kierują przeto swoją agresywną przemoc ku rządowi jako źródłu frustracji. Poczucie względnego pozbawienia ludzi oczekiwanych przez nich dóbr, powodujące ich niedostatek albo biedę, wywołuje niezadowolenie skłaniające do używania przemocy. Jak zauważył Emil Zola, przestępstwo jako przejaw przemocy jest niekiedy dzieckiem nędzy. Niekiedy, ponieważ współcześnie wzrost dobrobytu nie eliminuje przemocy przestępczej. Wreszcie tzw. „sprawiedliwe wzburzenie" albo „moralny gniew", powodowane różnymi czynnikami, ale głównie błędami politycznymi rządu (np. zbytnim liberalizmem), mogą się stawać zarzewiem przemocy społecznej.

Prawo tworzone dla eliminowania przemocy niekiedy może się stawać jej źródłem. Przede wszystkim zbyt liberalne prawo, skłaniające niektórych adresatów prawa do jego lekceważenia, nie tylko nie ogranicza przemocy, ale nawet może przyczyniać się do jej narastania. Wiele jest postulatów kierowanych do prawa w celu zapewnienia właściwej jego jakości. Z uwagi na zwalczanie przemocy główną jednak rolę odgrywają postulaty jasności, niesprzeczności, stabilności i możliwości wykonania prawa. „Otóż nikogo nie podejrzewa się o to, że nie zna prawa, niewielu jest jednak w stanie je zrozumieć. Naiwni lękają się, że należycie nie wykorzystają oferowanej przez nie ochrony"[14].

[13] Por. szerzej A. Bałandynowicz: *Prageneza przemocy*, [w:] *Przemoc w życiu codziennym*, s. 38 i n.

[14] A. Peyrefitte: *op. cit.*, s. 223.

Wielkie już dzisiaj audytorium ogląda akty przemocy (ang. *violent acts*) na ekranach telewizorów. Prowadzone są intensywne badania nad możliwym, negatywnym wpływem, szczególnie na dzieci, pokazywania aktów przemocy. Mimo że intuicja jednoznacznie wskazuje na negatywne tego skutki – telewizja podpowiada potencjalnym zbrodniarzom scenariusze zbrodni – poglądy badaczy na ten temat są rozbieżne. Zdefiniowali oni jednak pojęcie tzw. przemocy telewizyjnej (ang. *TV-violence*) jako każde zastraszenie lub niepokojenie działaniem lub słowem, skierowane przeciwko ludziom, zwierzętom i obiektom, z bronią lub bez broni, z przemocą fizyczną lub skutkami psychologicznymi. Przemoc stała się zwłaszcza nieodłączną cechą amerykańskiej telewizji, traktowana tam lekceważąco jako nieszkodliwa „radosna przemoc" (*happy violence*). Jak policzono jednak, podczas oglądania około 20-minutowego amerykańskiego programu telewizyjnego około 500 Amerykanów pada ofiarą przemocy[15].

W konkluzji tego wątku można stwierdzić, że nie ma chyba jakiegoś jednego głównego źródła przemocy, aby móc bardziej skutecznie ją zwalczać. Przemoc może się rodzić zarówno w mrocznej naturze ludzkiej, jak i stanowić przejaw patologizacji stosunków międzyludzkich. Niekiedy strach przed przemocą może prowokować właśnie przemoc. Niekiedy spirala strachu tworzy właśnie spiralę przemocy. Niekiedy też poczucie braku bezpieczeństwa nie jest wyłącznym rezultatem przestępczej przemocy, ale i bezradności rządu w jej zwalczaniu. Skupiska przemocy znajdują się przede wszystkim w wielkich aglomeracjach miejskich, które jakby podpisały pakt z przemocą. Przeto, tylko dostrzegając i atakując przemoc w wielu jej źródłach i przejawach równocześnie, można ją ograniczać i zwalczać.

PRZYMUS A SANKCJE

Przymus prawny, stosowany przez państwo w celu zapewnienia przestrzegania prawa, przybiera na ogół formy sankcji prawnych. Należy jednakże już we wstępie do naszego wywodu podkreślić, że zakres przymusu prawnego jest szerszy od zakresu sankcji prawnych. Pojęcie przymusu prawnego zostało już ogólnie omówione, zdefiniujmy więc pojęcie sankcji prawnej, aby następnie ukazać jej związki z przymusem prawnym.

Przy definiowaniu pojęcia sankcji prawnej konkurują ze sobą dwie teorie. Jeśli według jednej teorii „typowa norma prawna składa się z hipotezy, dyspozycji i sankcji", to przez sankcję rozumie się „zapowiedź zastosowania przymusu w wypadku niespełnienia dyspozycji normy"[16]. Według drugiej

[15] Tak A. Mikuła-Robinson: *The Politics of TV Violence*, [w:] *Cultural Policy or the Politics of Culture*, ed. A. Preis-Smith and P. Skurowski, Warsaw 1999, *passim*.

[16] W. Lang: *Prawo i moralność*, Warszawa 1989, s. 72.

natomiast teorii sankcja stanowi odrębną normę sankcjonującą w odniesieniu do również odrębnej normy sankcjonowanej. Obie te normy są więc ze sobą powiązane.

Przy rozpatrywaniu celowości stosowania przymusu prawnego i jego relacji z sankcją prawną należy najpierw odróżnić obowiązywanie prawa od jego przestrzegania. Obowiązywanie prawa wskazuje na jego charakter prawny, zaś przestrzeganie go na to, czy faktycznie funkcjonuje ono w życiu społecznym. Zawodność tego funkcjonowania powoduje konieczność wymuszania „zachowania zgodnego z ustanowionym porządkiem"[17]. Wymuszanie następuje poprzez stosowanie przymusu prawnego, w różnym zakresie tożsamym z sankcją prawną.

Od początków istnienia prawa stanowionego sankcje prawne są uznawane za dolegliwość narzuconą przymusem prawnym, objawiającym się bezpośrednio przymusem fizycznym i/albo pośrednio przymusem psychicznym. Zmieniał się wszakże w dziejach prawa stanowionego charakter sankcji prawnych. W społeczeństwach pierwotnych sankcje prawne, głównie samopomoc lub ostracyzm, zabezpieczały przymus społeczny. W społeczeństwach rozwiniętych stosowanie sankcji prawnych należy do kompetencji państwa administrującego za pomocą przymusu prawnego.

Zmieniały się też poglądy filozofów prawa dotyczące sankcji prawnej. Filozofowie starożytni – Platon, Arystoteles, stoicy – większe znaczenie przypisywali prawemu rozumowi (*recta ratio*) niż sankcji prawnej. W kulturach prawnych judaizmu, chrześcijaństwa, islamu sankcja religijna wyraźnie dominuje nad sankcją prawną. Kultury prawne hinduizmu, buddyzmu i konfucjanizmu natomiast przedkładają sankcje moralne ponad sankcje prawne. W kulturach prawnych Zachodu, po stuleciach przeceniania znaczenia sankcji prawnej, współcześnie jej rola jest już pomniejszana. Według anarchizmu i marksizmu możliwe byłoby nawet całkowite wyeliminowanie przymusu prawnego i zastąpienie go przymusem moralnym.

Przymus prawny, jako rezultat związku prawa z państwem, uznawany jest przez większość koncepcji prawa za główną jego cechę, odróżniającą je od innych rodzajów norm. Prawo sankcjonuje przymus prawny, szczególnie przymus fizyczny, realizowany przez państwo. Istnieją jednak koncepcje utrzymujące skrajny pogląd, że przymus prawny jest nie tylko źródłem sankcji prawnych, fizycznych i psychicznych, ale warunkiem obowiązywania prawa. Według nich prawo i przymus są od siebie nierozdzielne; gdzie prawo – tam przymus, gdzie brak przymusu – brak prawa. Także dość skrajne są poglądy pomniejszające znaczenie przymusu prawnego. N. Korkunow stwierdzał, że „przymus nie jest ani fundamentalnym, ani nawet ogólnym atrybutem prawa"[18].

---

[17] H. Kelsen: *General Theory of Law*, Cambridge Mass. 1949, s. 15.
[18] N. Korkunow: *Theory of Law*, W. Hastings 1909, s. 96.

Najbardziej przekonywające są jednak poglądy dostrzegające zróżnicowanie natężenia przymusu prawnego w różnych normach prawnych. John Austin upatrywał istotę przymusu i sankcji prawnej w rozkazie prawodawcy reprezentującego suwerena państwowego. Z tego względu odmawiał prawu międzynarodowemu charakteru prawa; nie dostrzegał w nim bowiem suwerena dysponującego przymusem i sankcją. Hans Kelsen, polemizując z Austinem, wyjaśniał, że gdyby prawo było rozkazem, musiałby trwać ten sam niezmienny rozkazodawca. Jego natomiast zdaniem sankcja prawna jest miarą zorganizowanego przymusu prawnego jako wymuszonej dolegliwości. Możliwość zastosowania przymusu fizycznego odróżnia sankcje prawne od sankcji innych norm – religijnych i moralnych – posługujących się jedynie przymusem psychologicznym. Kelsen podkreślił istnienie norm prawnych pozbawionych przymusu i sankcji (np. obrót własnością, dziedziczenie testamentowe, udział w wyborach), obowiązujących w związku z normami obwarowanymi przymusem i sankcją.

Jeszcze bardziej niż Kelsen pomniejszał znaczenie przymusu prawnego Alf Ross. Zauważył, że przymus nie musi być częścią koncepcji prawa w sensie usankcjonowania każdej normy przymusem[19]. Odnosił to do społeczeństw, w których przymus jest tylko jednym ze środków wymuszania stosowania prawa, obok wychowania, edukacji, zwyczajów, religii etc. Wyjaśniał, że główna funkcja prawa nie polega na karaniu lub represji, lecz na dostarczaniu środków niezbędnych do zaspokajania ludzkich potrzeb. Im bardziej słabnie znaczenie przymusu prawnego, tym bardziej prawo spełnia swoje funkcje. Potrzeba sankcji, jako wyrazu niedoskonałości ludzi i instytucji, ustępuje wówczas miejsca spontanicznemu osiąganiu sprawiedliwości i porządku prawnego.

Rozróżnienie sankcji pozytywnych – nagród od sankcji negatywnych – kar jest dosyć częste i oczywiste. Sankcje negatywne, ze względu na trudności związane z ich realizacją, odgrywają jednak większe znaczenie w prawie niż sankcje pozytywne. Do najważniejszych form sankcji negatywnych należą: sankcja represyjna, sankcja egzekucyjna i sankcja nieważności. Sankcją represyjną posługuje się przede wszystkim prawo karne, określając dolegliwości dla osób, które naruszyły porządek prawny. Sankcja egzekucyjna, znana prawu cywilnemu i prawu administracyjnemu, polega na skłanianiu adresata prawa do spełnienia ciążącego na nim obowiązku albo zaniechania działań niezgodnych z prawem. Wreszcie sankcja nieważności przejawia się w unieważnieniu określonych aktów prawnych i nie zawiera w sobie elementów przymusu fizycznego.

Wszystkie rodzaje sankcji prawnych zawierają w sobie elementy przymusu psychicznego i niekiedy także elementy przymusu fizycznego, nie wszystkie natomiast przejawy legalnego, bezpośredniego przymusu fizycznego mają charakter sankcji prawnej. Przymus prawny ma więc szerszy zakres niż zakres

---

[19] Te i inne prawne koncepcje sankcji omówił wnikliwie J. Hall: *Foundations of Jurisprudence*, Indianapolis–Kansas City–New York 1973, s. 101 i n.

sankcji prawnej. Nie ma charakteru sankcji prawnej bezpośredni przymus fizyczny stosowany przez siły porządku publicznego, na przykład tymczasowe zatrzymanie podejrzanego przez policję, tymczasowe aresztowanie zatrzymanego przez prokuraturę, przymusowe badanie lekarskie, szczepienia i leczenie orzekane przez sądy, czy też eksmisja przeprowadzona przez organy administracyjne.

OCENY PRZYMUSU

Przymus, w różnym swym natężeniu – od przymusu psychicznego aż po przemoc fizyczną – uznawany jest za cechę natury ludzkiej i stosunków międzyludzkich. Jako taka cecha natury ludzkiej i społeczeństwa wyraża dążenia do dominacji człowieka nad człowiekiem i jednych społeczeństw nad innymi społeczeństwami. Dominacja owa jest wszakże zróżnicowana z różnych punktów widzenia. Z punktu widzenia prawnego przymus uznawany za konieczny dla funkcjonowania społeczeństwa – przymus prawny – zyskuje wyższe oceny moralne od przymusu czy też przemocy, nieposiadających cechy konieczności społecznej – przymusu prawnego. Jednocześnie wątpliwe są skrajne poglądy: z jednej strony pogląd Hobbesa o trwałej konieczności przymusu w społeczeństwie, z drugiej zaś strony pogląd anarchistów i marksistów o możliwej jego społecznej zbędności.

Nawet jednak społecznie uzasadniony przymus prawny, oceniany jako antyteza wolności, nie zyskuje powszechnej aprobaty, nie uchodzi za przyjazne określenie, nie wywołuje pięknych skojarzeń, nie jest przedmiotem celebracji i pamięci, nie rodzi pogodnych oczekiwań. Wręcz przeciwnie: nawet uzasadniony przymus prawny kojarzony jest z negacją wolności jednostek i zbiorowości, ingerencją w sfery prywatności i dobra wspólnego, arbitralnością i nadużyciami władzy, obawą i niepokojem przed psychiczną indokrynacją i fizyczną brutalnością.

Natomiast przymus bezprawny – przemoc – wymyka się jakimkolwiek regulacjom; regulowane są jedynie tego skutki. Formy przemocy zmieniają się wraz z postępem technicznym, ale sama przemoc trwa ciągle. „Każde społeczeństwo zawiera w sobie również przemoc; miecz obok wagi; topór liktora ukryty w pęku rózg". W każdym też społeczeństwie „przemoc podsyca wyobrażenia apokalipsy"[20]. Przemoc jest szczególną ceną za rozwój, płaconą przez społeczeństwa niezdolne do pokojowego dialogu. Każdy akt przemocy – twierdził Demostenes – uderza w społeczeństwo i wyrządza krzywdę nawet tym, w których nie był wymierzony. Jak bardzo trudno o taki dialog, świadczą dzieje ludzkości. „Świat wszystkich społeczności, które stworzyły najpiękniejsze cywilizacje

[20] A. Peyrefitte: *op. cit.*, s. 190 i n.

świata – to litania gwałtów; bitwy, grabieże, bunty, wojny domowe, krucjaty, wojny religijne, rewolucje [...]"[21].

Niezyskujący powszechnej aprobaty przymus prawny nie zawsze jest moralnie zły. Przymuszanie krnąbrnego dziecka do zachowywania dyscypliny nie jest moralnym złem. Podobnie można powiedzieć o zachowaniach poważniejszych, np. zmuszaniu przestępcy do oddania śmiercionośnej broni. Oczywiście, z moralnego punktu widzenia wyższą ocenę zyskują zachowania dobrowolne, niż zachowania będące rezultatem przymusu. Aprobowane jest bowiem przekonanie, że dojrzały człowiek postępuje moralnie i legalnie, bez konieczności stosowania wobec niego przymusu. Jeśli już stosowanie przymusu jest niezbędne, przymus mniejszy zyskuje wyższą ocenę moralną niż przymus większy. Przymus był głównym czynnikiem w zmianach społecznych i postępie, ale był także obecny w historycznej ciągłości, ucisku i stagnacji. Wszystkie znaczące reformy społeczne stanowiły rezultat przymusu.

Przemoc pulsuje ze zmiennym natężeniem, podobnie jak ze zmiennym natężeniem pulsują emocje jednostek ludzkich i konflikty społeczne. Trwa ona w jednostkach ludzkich i społeczeństwach ciągle, ale wywiera na nie zmienną presję. Niebezpieczne jest więc zarówno zbytnie poczucie bezpieczeństwa, jak i zbytni strach przed przemocą. Pierwsze usypia i demobilizuje, drugie wywołuje panikę i powoduje, że „człowiek boi się bać"[22]. Walka z przemocą wymaga indywidualnego i zbiorowego poczucia odpowiedzialności, inicjatywy i odwagi. Gdy nie jest potępiana, tłumiona i zwalczana – eksploduje z wielką mocą. Hesidos wzywał do realizacji hasła: „Przyjmij ducha sprawiedliwości, a odtrąć przemoc, gdyż ludziom bogowie nadali to prawo".

Oceny przemocy zależą także od tego, czy jest to przemoc ze strony rządu, czy też przemoc wobec rządu. Przemoc rządowa łatwiej zyskuje uzasadnienie, ponieważ niekiedy niełatwo rozgraniczyć przymus prawny od przymusu bezprawnego, tożsamego właśnie z przemocą. Natomiast przemoc antyrządowa nie może być uzasadniona na gruncie prawa stanowionego, które zwykle wszelki sprzeciw wobec władzy uznaje za nielegalny. Dopiero poszukiwanie jakichś metapraw – w rodzaju prawa naturalnego czy też praw człowieka – może uzasadniać nieposłuszeństwo prawu stanowionemu. W czasach nam współczesnych, zwłaszcza różne koncepcje praw człowieka stanowią często używaną, niekiedy nawet nadużywaną miarę oceny przymusu rządowego, uzasadniającą moralność przemocy antyrządowej.

Społeczeństwa demokratyczne dążą nie tylko do eliminowania przemocy, ale i ograniczania roli przymusu prawnego. Atakują to, co autorytarne, sympatyzując z tym, co liberalne. Legitymizacja przymusu prawnego należy jednak do najtrudniejszych problemów całej myśli polityczno-prawnej. Przewija się we wszystkich niemal koncepcjach źródeł i uzasadnień państwa i prawa – sakral-

[21] *Ibidem*, s. 189.
[22] *Ibidem*, s. 191.

nych i świeckich, prawnonaturalnych i pozytywistycznych, autorytarnych i kontraktualistycznych. Ci, którzy zdobyli władzę siłą, zwykle legitymizują ją siłą prawa. Siła uchodzi za najskuteczniejszy środek sprawowania władzy, a siła prawa za najbardziej przekonywające jej uzasadnienie. Posłuszeństwo prawu jest zawsze jakimś splotem siły władzy i siły prawa.

„Jak podkreślili to głównie twórcy psychoanalizy, do najważniejszych cech wszelkiej kultury, szczególnie kultury normatywnej, należy zmienna w swym natężeniu przymusowość. Natężenie owej przymusowości zależy głównie od treści norm kształtujących kulturę normatywną. Gdy treści norm zyskują szeroką aprobatę ich adresatów, dobrowolna akceptacja spycha przymusowość na marginesy kultury normatywnej"[23].

WYBRANA LITERATURA

Bodenheimer E.: *Jurisprudence*, Cambridge Mass. 1974.
Braud P.: *Rozkosze demokracji*, Warszawa 1995.
Conrad J.: *Człowiek, rasa, kultura*, Warszawa 1971.
Dias R. W. M.: *Jurisprudence*, London 1985.
Dyke van V.: *Wprowadzenie do polityki*, Poznań 2000.
Eysenck H. i M.: *Podpatrywanie umysłu*, Gdańsk 2000.
Foucault M.: *Nadzorować i karać*, Warszawa 1993.
Gearty C.: *Terroryzm*, Warszawa 1998.
Goldman A. S.: *A Theory of Human Action*, Prentice Hall 1970.
Groszyk H.: *Refleksje o przyszłości sankcji prawnej*, [w:] *Problemy filozofii prawa*, Lublin 1995.
Gryniuk A.: *O roli przymusu w koncepcjach systemu społecznego i prawa*, „Colloquia Communia": nr 6/1988, nr 1/1989.
Guyan M.: *Zarys moralności bez powinności i sankcji*, Warszawa 1960.
Hall J.: *Foundations of Jurisprudence*, Indianapolis–Kansas City–New York 1973.
Herman J. L.: *Przemoc*, Gdańsk 2000.
Hołyst B. (red.): *Przemoc w życiu codziennym*, Warszawa 1997.
Lang W.: *Prawo i moralność*, Warszawa 1989.
Madanes C.: *Seks, miłość, przemoc*, Gdańsk 1999.
Pennock J. R., Chapman J. W. (eds.): *Coercion*, Chicago–New York 1972.
Peyrefitte A.: *Wymiar sprawiedliwości*, Warszawa 1987.
Pospiszyl I.: *Przemoc w rodzinie*, Warszawa 1994.
Pospiszyl I.: *Razem przeciw przemocy*, Warszawa 1999.
Rybarski R.: *O narodzie, ustroju i gospodarce*, Warszawa 1997.
Seidler G. L.: *O istocie i akceptacji władzy państwowej*, Lublin 1995.
Szczupaczyński J. (red.): *Władza i społeczeństwo*, Warszawa 1995.
Tinder G.: *Myślenie polityczne*, Warszawa 1995.
Tokarczyk R.: *Filozofia prawa*, wyd. VI, Lublin 2000.
Tokarczyk R.: *Współczesne doktryny polityczne*, wyd. X, Kraków 2000.
Tokarczyk R.: *Współczesne kultury prawne*, wyd. II, Kraków 2001.
Wrong D. H.: *Power. Its Forms, Bases and Uses*, Harper Colophon Books 1979.
Ziembiński Z.: *O stanowieniu i obowiązywaniu prawa*, Warszawa 1995.

[23] R. Tokarczyk: *Współczesne kultury prawne*, Kraków 2000, s. 76.

SUMMARY

In the vast realm of concepts that show the influence of one person upon another, the concept of intentional influence has the broadest range, as distinct from the concept of unintentional influence, not associated with coercion.

Intentional influence, often identified with power, assumes the forms of force, manipulation, persuasion and authority. Force can be manifested as physical strength or mental force. Physical strength can manifest itself through violence or non-violence. Mental force consists mainly in threats. Authority resorts to various factors, especially to constraint, inspiration, legality (legitimacy), competence, or personality models.

Mutual relations between coercion and law are highly multidimensional and complicated. Any form of coercion and the structure of its forms are involved in diverse relations with different kinds of law: natural, statutory, customary, or common law. The relations between coercion and law on the conceptual level are different from their relations on the level of reality.

For the discussion of interrelations between coercion and law on the conceptual level the following themes are of essential importance: the concept of coercion, coercion and freedom, coercion and space, kinds of coercion, lawful coercion, unlawful coercion, forms of violence, sources of violence, coercion and sanctions, appraisals of coercion.